
УДК 811.161.2'374

Зінаїда Козирєва, Лариса Мовчун, Ірина Самойлова
Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЗДОБУТКИ АКАДЕМІЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В УКЛАДАННІ СЛОВНИКІВ ЖИВОЇ МОВИ

У статті йдеться про здобутки й перспективи сучасної академічної лексикографії. Розглянуто конкретні словники (тлумачний, фразеологічний, синонімічний, перекладний, неологічний, зведений), опубліковані за останні десятиріччя. Окреслено принципи укладання авторських (письменницьких) словників. Подано огляд матеріалів періодичного фахового видання «Лексикографічний бюлетень».

Ключові слова: лексикографія, тлумачний словник, двомовний словник, неологічний словник, словник-індекс, авторська лексикографія, відкрита лексикографічна система.

Українська академічна лексикографія сьогодні задовольняє широкі суспільні потреби в словниках, що є переконливим свідченням культурної зрілості нації. Адже словники — це не лише найзручніша форма узагальнення результатів теоретичного осмислення і всебічного опису мовних явищ і фактів, а й один з головних засобів здійснення науково обґрунтованої мовної політики держави. Словникарі прагнуть відтворити упевнений поступ українського народу в новому словниково-довідковому форматі, використовуючи новітні досягнення мовознавчої думки і спираючись на багату давню лексикографічну традицію. Жанрово-типологічне розмаїття сучасних словників спрямоване на відтворення засобами лексикографії мовотворчості українського народу як однієї з форм пізнавального й духовного освоєння дійсності з найдавніших часів до сьогодення. Зосередження сучасною лексикографією потужних словникових фондів і вихід її на якісно новий рівень здійснення лексикографічного процесу висуває перед лекси-

© КОЗИРЄВА З.Г., МОВЧУН Л.В., САМОЙЛОВА І.А., 2018

кографами нові завдання: 1) створення загальномовних та письменницьких словників різних типів і жанрів; 2) відтворення загального реєстру лексичної системи мови у словниках зведеного типу; 3) збагачення джерельної бази для лексикографічних досліджень. Звичайно розпрацювання на сучасних засадах методології дослідження й систематизування лексико-фразеологічних надбань є вкрай важливим для подальшої презентації мови у форматі словникових статей.

Тлумачні словники через повсякденну потребу залишаються найактуальнішими працями в усі періоди розвитку лексикографії. «Словник української мови» в 11 т. (1970 — 1980) є найбільшим академічним словником ХХ ст. Створення тлумачного словника — процес безперервний у технологічному аспекті. Тож публікація «Словника української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» (далі — Додатковий том) є гідним продовженням академічної лексикографічної традиції. Концепцію нової праці розробив член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор О.О. Тараненко, над словниковими матеріалами працювали знані науковці, лексикографи, які брали участь в укладанні одинадцятитомного «Словника української мови»: В.М. Білоноженко, Н.М. Нерівня, Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, Г.Н. Горюшина, Н.Є. Лозова; фахівці наступних генерацій: І.С. Гнатюк, З.Г. Козирєва, Л.В. Мовчун, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, В.О. Балог, О.С. Боярчук, Н.Г. Гордієнко, Л.І. Дідун, О.М. Покидько, І.А. Прядко, Л.О. Тименко; до редактування долучилися В.О. Винник і Н.С. Редичук.

Реєстр Додаткового тому сформувавши кілька лексичних масивів: 1) лексика, що ввійшла в обіг з 80-х років ХХ ст. (*іміджмейкер, кастинг, люрекс, майданівці, памперс, піар, позашляховик, скеледром, тітушка*); 2) слова, що не потрапили до одинадцятитомного тлумачного словника з технічних або ідеологічних причин (*безпардонність, голодомор, гулагівський, гулькати, дідик, епатажний, завбожіти, інтернатура, ласкавитися, ментом, наївник, нашепт, ноосфера, підписант, пластунство*); 3) зафіксовані в одинадцятитомнику одиниці, тлумачення яких потребувало доповнення, переосмислення або уточнення (*графіті, дозиметрія, завантажувати, карта, клавіатура, комунізм, люстрація, мер, мораторій, навар, нижній, носій, пакет, перебудова, русифікація*).

Джерельною базою послугувала весь час поповнювана Лексична картотека Інституту української мови, найвагоміші надходження до якої припали на 80-ті — початок 90-х рр. ХХ ст. Крім картотечного ресурсу, були використані матеріали енциклопедичних і філологічних словників (галузевих, тлумачних, фразеологічних, іншомовних слів), електронний ресурс (база контекстів уживання лексико-словотвірних інновацій, створена співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ під керівництвом доктора філологічних наук, професора Є.А. Карпіловської; корпус текстів української мови, доступний на лінгвістичному порталі mova.info, який під керівництвом доктора

філологічних наук Н.П. Дарчук створили співробітники Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ресурси українського сегмента мережі Інтернет: електронні бібліотеки, сайти періодичних видань тощо).

Нове видання доповнює лексичний портрет сучасної української мови — від І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, О. Кобилянської, Панааса Мирного, Лесі Українки (разом із повернутими в літературу Б.-І. Антоничем, П. Кулішем, М. Грушевським, В. Винниченком, М. Хвильовим, Є. Плужником, В. Підмогильним, М. Кулішем, С. Черкасенком, Олегом Ольжичем, Іваном Багряним, У. Самчуком, Яром Славутичем, Е. Андієвською, І. Біликом та багатьма іншими) до М. Лукаша, М. Вінграновського, Д. Павличка, В. Стуса, Л. Костенко, В. Яворівського, Ю. Андруховича, О. Забужко, М. Дочинця, І. Роздобудько. В ілюстративному матеріалі словникових статей можна знайти видання як початку ХХ ст., так і початку ХХІ ст. (адже цінними й інформативно важливими для відтворення історії побутування того чи того слова є свідчення про ранні друковані його фіксації, засвідчені гідними уваги джерелами), а в реєстрі — нові слова й застарілі, історизми та архаїзми, частково просторічні слова, діалектизми, жаргонізми — увесь той лексичний обшир, без якого неможливо відтворити просторову багатогранність і часову глибину слова як знака духовного і матеріального життя української нації; терміни різних наук та сфер діяльності людини (біології, археології, наук про Землю, лінгвістики, математики, медицини та фармакології, ветеринарії, поліграфії, психології, соціології, філософії, хімії, мистецтва, політики, права, сільського господарства, техніки, кулінарії, з будівельної, транспортної, фінансово-економічної, інформаційної, церковної сфери і т. ін.) — загалом понад 35 тисяч слів. Усі ці лексичні шари, разом із загальноживаною лексикою, репрезентують сучасну мову, яка пройшла крізь революції й війни, крізь колективізацію і Голодомор, яка оновлювалась у слові митців Розстріляного Відродження і хрущовської відлиги, у бурхливих — то придушених, то вже не стримуваних — процесах державотворення, у суперечливих виявах економічної та інформаційної глобалізації нашого життя, у його технологізації та комп'ютеризації. Саме тому кожну статтю Додаткового тому важливо розглядати в контексті всього одинадцятитомного «Словника української мови»: укладачі спиралися на вже розроблені статті, нерідко доповнювали їхню структуру новими значеннями та відтінками значень, а за потреби повністю оновлювали тлумачення.

Робота над «Словником української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» засвідчила необхідність переходу тлумачної лексикографії на новий рівень, а отже, озброєння словників найсучаснішими технологіями та інструментами лексикографічної праці. Фіксуючи поповнення українського лексикону новими одиницями, Додатковий том виявив нагальну потребу орфографічного вноормування складних і суперечливих випадків написання слів.

З урахуванням системоцентричного словникового опису створено однотомний «Словник української мови» (далі — СЛУМ). Незважаючи на те, що цю працю також підготовлено на принципах і технічних засадах, які формувалися в українській лексикографії протягом багатьох десятиліть її розвитку, змін зазнало теоретичне підґрунтя лексикографічного опису: принципи відбору мовних одиниць, структура словникової статті, принципи подання словотвірних і лексичних варіантів. В укладанні Словника брали участь досвідчені лексикографи: В.М. Білоноженко, А.А. Бурячок, В.О. Винник, Г.М. Гнатюк, І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, Г.Н. Горюшина, В.В. Дятчук, В.В. Жайворонок, Г.М. Колесник, Н.Є. Лозова, Н.М. Неровня, Л.С. Паламарчук, Л.О. Родніна, Л.Г. Скрипник, О.О. Тараненко (автор первісної наукової концепції словника), Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, В.І. Ярмак.

У СЛУМ творчо враховано як процеси поступу самого об'єкта опису, так і досягнення лексикографічної практики за останні десятиліття. Він відображає ті зміни, які відбулися в лексичному складі української мови на порозі нового тисячоліття, зокрема містить мовні одиниці, які ввійшли в українську літературну мову впродовж останнього часу. Це передусім реалії і поняття, пов'язані з економікою, політикою, правом, інформатикою, промисловістю, спортом, телекомунікацією, модою тощо. Водночас значні шари традиційної лексики набули тлумачень, що виявляють їхній сьогоденний зміст. Словник розширює коло лексики і фразеології, пов'язаної з традиційним народним життям і дозвіллям — святами, обрядами, народним побутом, зі звичаями, з українською етносимволікою. Не лише осучаснений усебічний опис значень слів, а й послідовно витлумачені стійкі сполучення слів і фразеологізми дають змогу розкрити експресивні та образні можливості української лексики (СЛУМ: 3).

У синонімічній лексикографії цінним довідковим виданням щодо синонімічних ресурсів української мови став «Словник синонімів української мови» у 2 т. (далі — ССУМ), підготовлений співробітниками відділу: А.А. Бурячком, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук, Г.Н. Горюшиною, Н.Є. Лозовою, Н.Ю. Мельник, О.І. Нечитайло, Л.С. Паламарчуком, Л.О. Родніною, О.О. Тараненком, В.Б. Фридрак. Працю створено «на базі спеціально укладеної картотеки, сформованої на матеріалах авторитетних словників української мови, лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, мовознавчих досліджень синоніміки української мови» (ССУМ 1: III).

Словник нараховує близько 9200 синонімічних рядів. Це перший сучасний докладний лексикографічний опис «української синоніміки — з достатньо повним набором синонімічних рядів, поясненням семантичних, граматичних, стилістичних та сполучувальних відмінностей між членами ряду, ілюструванням уживання синонімів» (ССУМ 2: 953 — 954). Вивчення синонімічних зв'язків є одним зі складників системного дослідження лексики, адже явище синонімії тісно пов'язане з іншими лексико-семантичними відношеннями.

У Словнику послідовно відзначено зв'язки семантично близьких синонімічних рядів, зокрема в кінці словникових статей подано відсилання, напр.: **1. наполягати...** — Пор. **1. вимагати, 1. натискати** (ССУМ 1: 918).

Важливим є те, що укладачі подавали матеріал з пильною увагою до полісемічності слів, уводячи слова в тих значеннях, у яких вони синонімізуються з іншими словами, напр.: **I. 1. гармонія** (взаємна відповідність якостей)...; **2. гармонія** (приємне для слуху звучання)...; **3. гармонія муз.** (гармонійне поєднання звуків)...; **II. гармонія** (музичний інструмент)... (ССУМ 1: 329).

Фразеографію останніх десятиліть гідно репрезентують «Фразеологічний словник української мови» у 2 кн. (далі — ФСУМ) та однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ). ФСУМ, який підготували В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець, В.В. Дятчук, В.П. Забеліна, Н.М. Неровня, Л.С. Паламарчук, Н.І. Пашковська, О.П. Петровська, Н.П. Романюк, Т.О. Федоренко, Л.А. Юрчук, — це перший академічний словник, що найповніше відображає загальноживану фразеологію сучасної української мови. Саме фразеологізми найвиразніше передають дух і нев'янучу красу мови. Фразеологія національної мови збагачується і вдосконалюється, вбираючи безцінні скарби із приказок і прислів'їв, афоризмів і професіоналізмів, анекдотів, дотепів і каламбурів, мовних штампів і кліше, — з усього того, що впродовж багатьох віків плекає і зберігає у своїй пам'яті носій мови — народ (ФСУМ: 3). У ФСУМ відображено фразеологічні ресурси сучасної української літературної мови, подано їхню докладну характеристику (розтлумачено значення, показано реальне функціонування фразеологічних одиниць, схарактеризовано стилістичні особливості). Порівняно зі звичайним загальномовним словником у цій праці глибше й ширше опрацьовано семантичну інтерпретацію багатозначних фразеологізмів.

Майже за 10 років побачив світ «Словник фразеологізмів української мови», у підготовці якого взяли участь В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. Це видання містить близько 7922 фразеологічних одиниць. Основою його реєстру став ФСУМ. Проте оскільки разом із розвитком мови в безперервному русі перебуває і фразеологічний фонд, однотомник істотно доповнено одиницями, не зафіксованими у попередньому виданні, ілюстраціями, представленими насамперед картотечними матеріалами нових авторів, а також тих письменників, які впродовж тривалого часу були вилучені з літературного процесу; використано матеріали, відображені у фразеологічних збірниках, що з'явилися після 1993 р. У цьому словникові значно ширше представлено фразеологічні одиниці біблійного походження та діалектні фразеологізми, які засвоєні літературною мовою і стали загальноживаними (СФУМ: 3 — 4).

Двомовну академічну лексикографію репрезентує «Російсько-український словник» у 4 т. (2011 — 2014) (далі — РУС). Цей Словник містить близько 180 тисяч російських слів, численну фразеологію і типові контексти — словосполучення функціонування лексем. Нині він є одним із

тих джерел, що найповніше охоплює лексичний склад російської літературної мови і подає українські еквіваленти. Словник має нормативний характер, адже орієнтується на сучасний стандарт обох літературних мов. Автори РУСа в 4 т. спиралися на ті концептуальні принципи й технологічні засади, які були вироблені під час укладання «Російсько-українського словника» у 3 т. Перше видання тритомника, підготовлене науковцями Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР, побачило світ 1968 р., друге видання з деякими уточненнями 1980 — 1981 рр., третє стереотипне — 1987 — 1988 рр.

РУС є фундаментальною працею колективу лексикографів різних поколінь. Роботу над новим виданням Словника розпочинали члени авторського колективу відділу лексикології та лексикографії, серед яких були автори та редактори ще першого видання С.І. Головащук, Л.С. Паламарчук і Л.Г. Скрипник. Як відомо, з утворенням Інституту української мови НАН України у жовтні 1991 р. відділ став одним із його структурних підрозділів.

Продовжуючи традиції, що «склалися в українській перекладній лексикографії впродовж багатьох десятиліть, словникарі, як зауважує один із авторів наукової концепції чотиритомного Російсько-українського словника О.О. Тараненко, не могли не враховувати розвитку як самого об'єкта опису, так і лінгвістичної теорії та лексикографічної практики» (РУС 1: VI).

Автори РУСа, працюючи над його створенням, істотно поповнювали реєстр новими й актуалізованими одиницями, уточнювали й оптимізували семантичну, граматичну, стилістичну й іншу інформацію в словникових статтях, переглядали принципи добору й послідовність подання українських еквівалентів, посилювали нормативний характер як російської, так і особливо української частин (РУС 1: VI — VII). Алфавітний спосіб подання слів був доповнений деякими елементами гніздового розміщення реєстрових одиниць для компактнішого опису моносемічних лексичних, фразеологічних, паремійних одиниць і вокабул, не обтяжених значним ілюстративним матеріалом.

Лексикографи прагнули послідовніше відтворити особливості саме української мови, зокрема, подати слова на позначення назв осіб жіночої статі за родом занять, становищем тощо, зі зменшувальними та збільшувальними суфіксами, напр.: **автор** автор; (*о женщине — еще*) авторка (РУС 1: 12); **премьер** прем'єр; (*о женщине — еще*) разг. прем'єрка (РУС 3: 440).

Зважаючи на те, що в російській мові дієприкметники належать до активної сфери вжитку, автори широко залучали їх до реєстру й подавали в перекладній частині корпусу словника еквіваленти — похідні прикметники та іменники, напр.: **обертывающий** обгортальний, обгортковий (РУС 2: 598); **обличающий** 1. п р и ч. який (що) викриває; 2. *прил.* викривальний, викривний (РУС 2: 618).

Зібраний у РУСі багатий лексико-фразеологічний матеріал обох мов дає змогу використовувати його в науково-дослідній (напр., під час вивчення парадигматичних і синтагматичних зв'язків між словами) і прак-

тично-перекладацькій діяльності (з огляду на удокладнені семантичні пояснення в словникових статтях).

Неографічний напрямок у розвитку української академічної лексикографії представляє праця «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010)» (далі — НСЗ) за авторства В.О. Балог, Н.Є. Лозової, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко. Це довідкове видання, що не претендує на нормативність. Метою його створення було намагання подати якомога повніше все те нове в лексико-фразеологічному складі мови, що з'явилося у джерельних матеріалах в окреслений період. НСЗ містить 1550 слів і словосполучень.

Нові й актуалізовані слова, значення, словосполучення дібрано внаслідок обстеження джерел: а) сучасної художньої літератури, опублікованої після 2002 р. (твори Ю. Андруховича, Л. Дереша, О. Забужко, І. Карпи, Вал. Шевчука та ін.); б) науково-популярної літератури з мовознавства, культурології, філософії, педагогіки, психології, медицини, економіки, військової справи, інформатики та ін. галузей знань; в) періодичних видань — газет і журналів (НСЗ: 12 — 13; 30 — 31). Автори видання широко послуговувалися електронними ресурсами мережі Інтернет: інформаційними порталами, офіційними сайтами, блогами, форумами, чатами тощо.

У НСЗ подано: 1) неологізми в широкому розумінні (загальноновживані, стилістично забарвлені слова, терміни: *знереалений, зомбоефір, розкорячено, негеостаціонарний*); 2) графічні кириличні відповідники запозичених скорочень, звукові абрєвіатури (*есемес, ІСП [і-ес-пе]*); 3) слова з новими або ще не зафіксованими значеннями (*забронзовілий, мікрогалактика*); 4) слова, зафіксовані в певних словниках чи реєстрах, але не супроводжені семантичним описом (*автівка*); 5) слова авторського вживання (*кволодумство, півісторії, тонковислий*); 6) фразеологізми й сталі терміносполучення (*зіркова хвороба, недиверсифікований фонд*) та деякі інші групи слів (НСЗ: 6 — 9).

Прикметним є те, що в словникових статтях за необхідності, крім граматичної, стилістичної характеристики, передбачений знак ↑, який сигналізує, що слово зафіксоване в лексикографічних джерелах кінця ХІХ — початку ХХ ст. і його використання активізувалося в сучасних текстах (↑ *маріти*, ↑ *однодумка*, ↑ *первень*).

Добираючи нові й актуалізовані лексеми, автори звіряли їх з реєстрами словників української мови: онлайн-ового проекту СловникНЕТ (портал української мови і культури), «Українського орфографічного словника» (2009), «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2009), словників нової лексики, словників кінця ХІХ — початку ХХ ст., опублікованих київським видавництвом «К.І.С.» (НСЗ: 6).

НСЗ може стати підґрунтям для теоретичних і практичних досліджень лексикологів, лексикографів під час створення словників різного типу, фахівців з граматики, стилістики та інших мовознавчих галузей.

Знаковою подією в українській академічній лексикографії стало створення зведеного словника «Український лексикон кінця ХVІІІ — початку ХХІ ст.: словник-індекс» (далі — УЛ) як своєрідного путівника

по словниках, які відображають українську мову в різних її обсягах і аспектах. Це багатоджерельна та багатофункціональна інтегральна система, яка у вітчизняній лексикографії не має аналогів. Подання лексики в Словнику-індексі з різних лексикографічних джерел допоможе виявити не внесені до тлумачних словників слова й поповнити їхній реєстр під час підготовки нових видань. УЛ відбиває сповна сучасну українську лексику й фразеологію і засвідчує шляхи формування українського національного лексикону. Цей словник хронологічно охоплює лексико-фразеологічний склад української мови за матеріалами основних лексикографічних джерел (філологічних і деяких енциклопедичних) двох останніх століть. Залучення великої кількості словників, що охоплюють значний хронологічний період, і дотримання певної послідовності подання їх біля слова дають змогу встановити фіксацію кожного слова, визначити, який зі словників уперше зафіксував слово, чи збереглося воно надалі в лексикографічних джерелах. Подаючи лексику української національної мови на досить значному хронологічному зрізі, зокрема велику кількість лексичного матеріалу, що лишився поза межами сучасної української літературної мови, укладачі орієнтувалися на чинний український правопис та останні нормативні словники літературної мови. Це новий в українській лексикографії тип словника, у якому об'єднано реєстр 18 різножанрових лексикографічних джерел. До нього ввійшли близько 300 тисяч слів. Словник-індекс — це перелік слів, зафіксованих у найбільш авторитетних і використовуваних лексикографічних джерелах, серед яких словники вітчизняних та зарубіжних лексикографів. Науковцями відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (З.Г. Козирєвою, Л.В. Мовчун, І.А. Самойловою, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.О. Тименко, В.О. Балог, О.С. Боярчук, Л.І. Дідун, О.А. Дюндик) опрацьовано найважливіші з погляду системного вивчення мови словники останнього двохсотліття. Основу Словника-індексу становить реєстр тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970 — 1980). На нормативному аспекті лексичних одиниць заакцентовано в орфографічних словниках української мови різного часу створення (Орф-75, Орф-94, Орф-9). Нові словники репрезентують стабільну частину українського лексикону, засвідчують високу здатність мовної системи до адаптування запозичень. Вивчення динамічних змін у мові уможлиблюють матеріали давніх словників: «Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка», укладений П. Білецьким-Носенком, «Словарь української мови» в 4 томах за редакцією Б. Грінченка, перший том (літери А — К) «Словника української мови» Д. Яворницького, двомовні перекладні словники — «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського і С. Недільського, «Українсько-німецький словник» З.Ф. Кузелі та Я.А. Рудницького, «Українсько-англійський словник» К. Андрусишина, а також перший український орфографічний словник «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г.К. Голоскевича. Пасивний фонд

мови, який можна відтворити за матеріалами давніх словників, вказує на мотиваційну основу багатьох питомих і запозичених слів: *безодня* — трясовина, *березовиця* — напій з березового соку та цукру. Представлені тут й абстрактні назви з різних сфер суспільного життя: *гречкосійство*, *гуситство*, *книгохранка* та ін. Багато також забутих українських відповідників до іншомовних слів: *астроном* — *небесник*, *газон* — *муравник*, *колібри* — *медосисок*, *конкуренція* — *набивок*, *шори* — *наочники*. Детальне відтворення динаміки українського лексикону постає в розлогих синонімічних рядах: *налигач* — *воловід*, *чутня* — *сторожа*, *небосклін* — *небозвід* — *небо-схил*. Своєрідну єднальну ланку між синхронією і діахронією утворюють широкі варіативні ряди зі застарілою лексикою, напр.: *корзина* (*козуб*, *козубень*, *козубня*, *козубка*, *козубенька*).

«Український лексикон» фіксує фонетичні, семантичні й орфографічні зміни, що сталися в українській мові впродовж останніх двохсот років. Засвідчене в Словнику-індексі виразне функціонування варіативності виявляється як варіативність власне мовних одиниць і як варіативність правописних кодексів. Представлені варіанти: акцентуаційні (*мóвчánка* — *мóвчанка*), фонетичні (*орангутáн* — *орангутáнг*), орфоепічні (*мудрагéль* — *мудрагéль*), фонетико-орфографічні (*кронштéйн* — *кронштáйн*), морфологічні (*корисність* — *користність*). Вертикально упорядкована система варіантів у формі додаткових рядків під реєстровим словом кожної словникової статті відтворює асимілятивну історію лексичних одиниць упродовж віків:

ідолопоклóнство ім. с. Орф ОЕ УНС (*при* ідолопоклóнний) УРС

ідолопоклóнство УАС (*при* ідолопоклóнний)

ідолопоклóньство Ж

идолопоклóнство Гр

Неабиякий інтерес становить порівняння орфографічної історії уже засвоєних слів і нових запозичень з остаточно не унормованою орфографією: *опера-був* — *опера-буфф*, *канефас* — *каніфас* — *канифас*, *католік* — *кателик*, *мундир* — *мундер* — *мундур*, *касир* — *касір* — *кассир*, *ліхтар* — *лихтар*, *ланч* — *ленч*, *луципер* — *люципер*, *нієло* — *нієлло*, *нієло*, *карусель* — *карузель*, *алгоритм* — *алгорифм*, *ішемія* — *ісхемія*, *кофе* — *кофа* — *коффа* — *кохва*, *хакер* — *гакер*, *корогва* — *хоругва*, *дерматин* — *дермантин*, *маркитан* — *маркитант*, *снек* — *снекс*, *бейдж* — *бедж*, *бієнале* — *б'єнале*, *аутентичний* — *автентичний* та ін. Динамічний стан сучасної української системи відтворено акцентними варіантами з різних лексикографічних джерел: *імпорт* — *імпóрт* — *імпорт*, *йóгурт* — *йóгурт* — *йогурт* — *йогурт*. У словникових статтях представлена інформація про омонімію і полісемію, значення омонімів стисло розкрито: *марля*¹ (тканина), *марля*² (чапля); *кава*¹ (дерево), *кава*² (напій), *кава*³ (птах), *кава*⁴ (вовк), *кава*⁵ (різдвяний Дід Мороз).

Неабияку етнокультурну цінність становлять засвідчені у давніх словниках стійкі словосполучення: *кінь на двадцять підкрилків* 'баский кінь', *на віват стріляти* 'салютувати' тощо.

Словник-індекс містить основні параметри системних відношень слів та їхніх значень (частиномовні, синонімічні, варіативні, дериваційні тощо). У ньому також використано розгалужену систему умовних позначень для граматичної та ін. характеристик слів.

Багатство української мови, опрацьоване видатними словникарями кількох епох і об'єднане в реєстрі академічного «Українського лексикону кінця XVIII XXI ст.: словник-індекс», може задовольнити шанувальників рідного слова й культурних надбань народу. Водночас він становить надійну базу наступної лексикографічної роботи. Як відкрита лексикографічна система, УЛ структурно уможлиблює наступне розширення лексичного реєстру не тільки новими індексами словників, а й авторськими новотворами. Ґрунтовний реєстр лексичного багатства мови, зібраний в УЛ, є тією основою, на якій його автори здійснюють дослідження авторських лексиконів письменників XX — XXI ст., виявляючи особливості їхнього індивідуального словотворення та художньо-образного відтворення дійсності.

Мета роботи, яку нині виконує група лексикографів відділу, — дослідити лексико-фразеологічну систему з урахуванням найновіших теоретичних і практичних здобутків вітчизняної лексикології та фразеології, лексикографії та фразеографії, здійснити її опис у формі словників мови письменників XX — XXI ст., що дасть змогу якнайповніше відтворити сучасний стан лексики і фразеології, виявити шляхи оновлення лексикону і фраземікону на нинішньому етапі розвитку. Виконуване дослідження об'єднує ідея формування якісно нової джерельної бази сучасної української тлумачної лексикографії.

Реєстр словника визначається його джерельною базою, тому однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці є надійність джерел, на яких вона ґрунтується. Практика вітчизняної і світової лексикографії показує, що у створенні загальнономовних словників використовують два найзагальніші види джерел: первинні — лексичну картотеку або текстові бази даних і вторинні — попередні словники цього самого або близького типу (для опрацьовуваної теми це передусім Додатковий том та УЛ, а також критично осмислені «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусла й опубліковані томи «Словника української мови» у 20 т.). Для словників тлумачного типу — це картотеки національних мов у форматі лексичних баз даних. Розбудова нової джерельної бази академічної лексикографії, зорієнтованої на створення нових тлумачних словників, передусім тлумачного словника активного типу із середнім обсягом реєстру (80 — 100 тис. реєстрових одиниць), відбувається на основі творів письменників XX — поч. XXI ст. Лексикографи відділу працюють над дослідженням текстів видатних українських письменників, публіцистів, перекладачів, мова яких значною мірою визначає стан сучасного українського лексикону: Михайла Слабошпицького (О.С. Боярчук), Григора Тютюнника (Л.І. Дідун), Оксани Забужко (Л.В. Мовчун), Олеся Гончара (Н.В. Сніжко), Юрія Андруховича (О.М. Тищенко), Євгена Сверстюка (З.Г. Козирева),

Івана Дзюби (І.А. Самойлова), Миколи Лукаша (Т.В. Цимбалюк-Скопненко), Анатолія Перепаді (О.А. Дюндик).

Завдання дослідника ідіостилю письменника — відібрати й описати ті лексичні одиниці, які не лише характеризують авторський стиль митця, а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови. Лексикологи й лексикографи розробляють теоретичні засади створення започаткованої серії словників мови письменників і публіцистів ХХ — ХХІ ст. і працюють над розділами колективної монографії «Теоретичні засади формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови». Найпридатніший для реалізації цього завдання авторський тлумачний диференційний словник. Для творів перекладної літератури автори обрали також конкорданс. До словників увійдуть неологізми (в широкому розумінні), не засвідчені досі в тлумачних лексикографічних працях, а також актуальна, але досі не фіксована з певних причин лексика. Орієнтиром у зарахуванні мовних елементів у текстах до новотворів є відсутність фіксування їх у нормативних словниках, великих за кількістю охоплених слів: «Український орфографічний словник» (2009), «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» (2003), «Словник української мови в 11 т.» (1970 — 1980), «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» (2017), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2007), «Український лексикон кінця ХVІІІ — початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т.» (2017). Нові лексикографічні праці стануть важливими джерелами фіксування лексико-фразеологічних одиниць і таким чином забезпечать належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови.

Досліджувані мовні особистості виявляють специфіку мовних смаків і уподобань, мають свої мовні пріоритети. Так, дослідниця творчості Юрія Андруховича О.М. Тищенко наголошує, що це письменник і космополітичний, і глибоко національний, з надзвичайною амплітудою мовних форм: від високоінтелектуальної лексики до вузького жаргону й ненормативних одиниць, мова його закорінена в питомі українські традиції і водночас віддзеркалює сучасні структурно-семантичні й стилістичні бурхливі мовні процеси. Для створення авторської картотеки дослідниця добирає: а) авторські неологізми (*замапленість, автогеографія, автогеобіографія*); б) позасловникову лексику (від загальнономовної до okazіоналізмів: *лажа, дозбираючи, літери-міноритарії, мляво-звуджено*); в) лексику, яка не проілюстрована в загальнономовному «Словнику української мови» в 11 т.

Об'єкт лексикографічного опису творчості Оксани Забужко — абсолютні й відносні (не зафіксовані в СУМі) неологізми: новотвори (*післямак, мордобійний, загетьманувати, потерчачий, похихикувати, шкливо, підкоління, дезик, жовтоплямний, остопранцюватіти, ризикантка*), неосемантизми (*стояк* 'стійка', *обора* 'відгороджена частина приміщення', *суремити* 'голосно подавати сигнал'), актуалізовані застарілі та архаїчні слова (*шинк-вас, воздвигнути*), уведені в літературний обіг діалектизми та лексичні

одиниці західноукраїнського варіанта української літературної мови (*за-шкрумільий, наповажитися, розчіхраний, нічвида, скоголити*), а також нові (або не зафіксовані в СУМі) стійкі сполучення слів і трансформовані фразеологізми (*розточитися в прах, наперед би більше, заробити на дисидентський хліб*).

Як зазначає дослідниця творчості О. Гончара Н.В. Сніжко, кожен з трьох його досліджуваних художньо-біографічних записів («Щоденників») містить значну кількість не зафіксованих «Словником української мови» в 11 т. новотворів, нові образні вислови й порівняльні звороти, стійкі сполучення слів термінологічного і фразеологічного характеру. Нова лексика на позначення українського світосприймання та глобального світобачення письменника відтворює зміни в суспільно-політичній сфері, спрямовані на утвердження української державності та європейського напрямку розвитку України. Лексичні одиниці, зібрані у словнику мови письменника, увиразнюють його змістовне й багате мовомислення, відтворюють його глибокі когнітивні здібності, вміння оцінити світ від найдрібніших нюансів до найзмістовніших узагальнень, простежити людські характери від найніжнішого до найжорстокішого, що своєю чергою забезпечує системне вивчення реалізації категорії оцінності у мові творів О. Гончара й загалом в українській мові. Предмет лексикографування становлять авторські новотвори (*автохарактеристика, безкритичний, важкокопитий, винародовлення, гультаювання*), слова, які з'явилися у вжитку порівняно недавно (*бізнес-план, гіперреалізм, етноцид, вікторія 'перемога', дистанціюватися, істеблішмент*), а також лексика, позначена в одинадцятитомнику як застаріла (*достойник, кольдкрем*), рідковживана (*допевнитися, іменувати*), діалектна (*фотель*) тощо.

Відбираючи лексичні й фразеологічні одиниці для авторського словника мови Григора Тютюнника, Л.І. Дідун також зважає на відображення їх в одинадцятитомнику. Передусім це не зафіксовані там одиниці (*хизун, занудистий, лиявий, злаштуватися, ластів'яччя, просянище, приціленість, подорожничок, підкивувати, цеберячча, розсковзуватися, заозиратися, худощокий*), одиниці з додатковим відтінком значення (*важкий 'глевкий' — про хліб*), одиниці без ілюстрації реального функціонування (*по-геройськи*), незафіксовані, трансформовані та індивідуально-авторські фразеологічні одиниці (*гонки вибивати, наче гарячого борщу вхопив*).

Останнім часом літературно-громадський інтерес до творчості шістдесятників, зокрема до творів Євгена Сверстюка та Івана Дзюби, помітно поживавився: з'являються статті, в яких по-новому оцінюється творчість письменників і значення їх для сучасності. Водночас майстерність Є. Сверстюка та І. Дзюби як художників слова вивчена недостатньо. Працюючи практично в усіх літературних жанрах — прозі, поезії, літературній критиці, Є. Сверстюк доносить до читача думку, висловлену образною мовою, відточеним і вивіреном словом. Особливістю його творів є поєднання, взаємопроникнення двох стилів — публіцистичного й релігійного. Домінантою композиційно-мовленневої структури публіцистики Є. Сверстюка

є створений ним тип сакрального-політичного нарративу. До картотеки залучаються численні авторські неологізми (наприклад, *совідеолог, неопоганство, зекмундир, крихотрус, ліквідком, тамвидав, гнучкохребетний; закам'яніло-затятий, імперсько-церковно-поліційний, плавно-милозвучний, агресивно-тоталітарний, блудливо-догідливий*), варіанти слів (лексичні і семантичні), не засвідчені лексикографічно або які набули нового значення чи відтінку значення (*претенсія, амнезія, анабіоза*), серед яких численні дієприкметники (*атакуючий, процвітаючий, будуючий, всепротямаючий, начальствуючий, догасаючий, думаючий, повзучий, нормалізуючий* та ін.), розмовна лексика (*бебехи, глоданець, хосен*), а також стійкі словосполучення і фразеологізми (*чорна діра, залізна завіса, велика (мала) зона, мертва хватка, велика казарма, запахло порохом, гра в камікадзе, іти за вітром часу, спускати з короткого прив'язу*) тощо. Неабиякий інтерес для дослідження мови творів Є. Сверстюка передусім становить особлива правописна манера автора, яка має під собою вагоме підґрунтя. Щоб донести до читача смак питомого українського слова, актуального і властивого для літератури «розстріляного відродження», автор у своїх творах дотримується харківського правопису 1928 р. та правописного словника Г.К. Голоскевича 1929 р.

Творчість «інтелектуального прапора шістдесятництва» І. Дзюби — ученого-інтелектуала, знаного літературознавця, літературного критика, публіциста, академіка Національної академії наук України охоплює наукові, літературно-критичні статті й нариси, літературні портрети, роздуми, мемуари, памфлети, фейлетони тощо. Лексикон його текстів, зважаючи на жанри публіцистичної діяльності, може бути науковим, філософським, енциклопедичним, високоінтелектуальним і емоційно-експресивним, іронічним, жартівливим. До дослідження залучаються авторські новотвори (*аплодисменто-спроможність, гомократяни, децибелізація, екстра-книжка, елітаризація, безлічкратзаслужений, гуляй-космічний, карпатозалежний*), неосемантизми (*братки* «введені штучно істивні істоти на вигаданій планеті Гомократос»), окремі лексеми, що їх можна кваліфікувати як рідковживані, спеціальні (*афини, визбір, вірнопідданчий, гмах*).

Окремий сегмент у загальномовному корпусі українських текстів посідає мова художніх перекладів, а саме Миколи Лукаша та Анатолія Перепаді. Вивчення лексичного складу мови творчості Миколи Лукаша входить до першорядних завдань сучасної лінгвістичної україністики, оскільки лексикографічний опис його спадщини тільки починається. Під цим оглядом на особливу увагу заслуговує словникове опрацювання лексики роману М. Сервантеса де Сааведри «Дон Кіхот» — епохального твору в спадщині корифея національної школи художнього перекладу. У згаданому романі використано велику кількість одиниць, кваліфікованих у давнішій лексикографії як рідковживані, діалектні. Багато серед них і лексем, що взагалі не були лексикографічно описані в словниках української мови.

О.А. Дюндик для дослідження багатства словника у перекладах А. Перепаді обрала шлях — створила базу даних лексики з низькою частотою вживання (низькочастотної лексики — тієї, яка є маловживаною в художній

літературі, а в тлумачних словниках промаркована як рідковживана, діалектна і т. ін.).

Отже, авторські словники стануть у пригоді дослідникам, які вивчатимуть індивідуально-авторський стиль кожного з цих письменників. А головне — національний мовний корпус буде поповнено лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Ще одним напрямом науково-дослідницької роботи, яку провадить О.М. Тищенко, є розпрацювання ідеології та структури «Електронної лексикографічної служби» (далі — ЕЛС) як лексичної картотеки з інформаційно-довідковими й дослідницькими функціями. Це відкрита й динамічна комп'ютерна лінгвістична система, призначена для накопичування, упорядковування, лексикографічного багатопараметрового опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів (як загальномовних пояснювальних, так і аспектних, галузевих, термінологічних); створено образ її спеціалізованого веб-ресурсу; окреслено мету, очікувані результати, перспективи проекту. Триває робота із зацифрування Архівної картотеки як одного з модулів ЕЛС.

Сформульовано стратегію формування картотечної електронної бази (джерел створення, поповнення, перевірки тощо) з поділом їх на: 1) реєстри слів з їхнім описом (індекси, картотеки, версії словників) та 2) текстові, зокрема цитатні, бази як масиви ілюстрацій функціонування слів. Триває робота з вироблення уніфікованої форми фіксування лексикоцитатного матеріалу, інвентаризації лексичної картотеки, структурування фондів, архівів тощо.

Періодичним фаховим виданням Інституту української мови НАН України є збірник наукових праць «Лексикографічний бюлетень» (далі — ЛБ). Він має свою історію: перший випуск видання побачив світ 1951 р. (на той час — в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні). Загалом було опубліковано 9 випусків (1951 — 1963). В Інституті української мови НАН України 2004 року було відновлено видання з 10 випуску. Адже «відновлення «Лексикографічного бюлетеня» як наукового річника Інституту української мови, перш за все, ставить перед собою мету збереження тяглості поколінь в лінгвоукраїністиці — надзвичайно важливого процесу для повноцінного розвитку національної науки» (ЛБ: 4).

Збірник зорієнтований на висвітлення проблем лексикографії української мови, зокрема історії, теорії лексикографії, методики й технології укладання словників різних типів, аналізу сучасних тенденцій української та слов'янської лексикографії, узагальнення лексикографічного досвіду, проблем лексикології, фразеології, комунікативного, семасіологічного, структурного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації; репрезентує словникове розроблення мовних одиниць різних рівнів. На сьогодні опубліковано 25 випусків бюлетеня.

Збірник містить кілька традиційних рубрик. Рубрика «Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика» об'єднує матеріал, спрямований на розв'язання актуальних проблем лексикографії, лексикології, фразеології, корпусної лінгвістики, комп'ютерної лексикографії тощо.

Рубрика «Словникові матеріали», започаткована з 14 випуску бюлетеня, знайомить із лексикографічним доробком. Доброю традицією стала публікація словникових матеріалів — результатів копіткої роботи співробітників відділу, колег з Інституту, університетів України. У рубриці опубліковано матеріали до «Російсько-українського словника власних імен людей», «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша», «Словника граматичного керування дієслів», «Словника граматичного керування прикметників», «Словника римового гнізда лексеми *Україна*», матеріали архівної лексичної картотеки тощо.

Рубрику «Персоналії» присвячено видатним мовознавцям, чії наукові здобутки стали неоціненним внеском у розвиток української лексикографії, лексикології, фразеології: П.Й. Горещьому, І.М. Кириченкові, Л.С. Паламарчукові, С.І. Головащуківі, В.С. Ільїну, Л.С. Скрипник, А.А. Бурячкові, Л.А. Юрчук, Л.О. Родніній, Г.М. Удовиченкові, Г.М. Гнатюк та ін.

Рецензування лексикографічних праць — важливий складник наукового досвіду, а критичний погляд на теоретико-методологічні засади дає поштовх для подальшого розвитку та вдосконалення. У цьому плані важливою є рубрика «Рецензії, анотації», в якій опубліковано рецензії зокрема на: «Словник українських наукових народних назв судинних рослин» (2004), «Словник-довідник назв осіб за видом діяльності» (2009), «Український молодіжний сленг: сучасна картина світу» (2010), «Словотворчість незалежної України. 1991 — 2011: Словник» (2012), «Словник волинських фразеологізмів» (2013), «Лексико-словотвірні інновації. 2012 — 2013: Словник» (2014), «Мова — не калька: патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!» (2014) та ін.

Рубрика «Хроніка» містить інформацію про важливі події в житті наукової спільноти, конференції, що відбулися в Інституті української мови та університетах України за участі колег відділу, засідання Міжнародних наукових комісій, важливі презентації, представлені широкій науковій громаді.

У ЛБ опубліковано праці співробітників відділу, колег з Інституту української мови, науковців з багатьох університетів України, закордонних колег; вийшли друком перші наукові розвідки багатьох аспірантів.

Від часу відновлення збірника на його сторінках вийшло друком 260 статей, 29 словникових матеріалів, 17 статей, присвячених персоналіям мовознавців, 11 рецензій, 4 хроніки, ретроспектива.

«Лексикографічний бюлетень» є важливим інформаційним джерелом, на сторінках якого зосереджено широкий спектр наукових напрацювань у галузі лексикографії, лексикології, фразеології. Збірник є традиційним та невід'ємним дороговказом у словникарській справі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Додатковий том — Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.
- ЛБ — Лексикографічний бюлетень. Київ, 2004. Вип. 10. С. 4.
- НСЗ — Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010). Київ, 2010.
- РУС — Російсько-український словник: у 4 т. Київ, 2011 — 2014.
- ССУМ — Словник синонімів української мови: в 2 т. Київ, 1999 — 2000.
- СлУМ — Словник української мови. Київ, 2012.
- СФУМ — Словник фразеологізмів української мови. Київ, 2003.
- УЛ — Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. Київ, 2017.
- ФСУМ — Фразеологічний словник української мови. Київ, 1993.

LEGEND

- Додатковий том — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Additional Volume: in 2 books (2017). Kyiv: Vydavnychj Dim D. Buraho (in Ukr.).
- ЛБ — Lexicographic bulletin (2004). Vol.10, 4. Kyiv (in Ukr.).
- НСЗ — New and updated words and their meaning: vocabulary materials (2002 — 2010) (2010). Kyiv: Vydavnychj Dim D. Buraho (in Ukr.).
- РУС — Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. (2011 — 2014). Kyiv: Knowledge (in Ukr.).
- ССУМ — Dictionary of Synonyms of the Ukrainian language: in 2 vol. (1999 — 2000). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СлУМ — Zhaivoronok, V.V. (Ed). Dictionary of the Ukrainian language (2012). Kyiv: Vydavnychj Tsentр «Prosvita» (in Ukr.).
- СФУМ — Vynnyk, V.O. (Ed.). Dictionary of Phraseologisms of Ukrainian Language (2003). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- УЛ — Ukrainian lexicon of the end of the XVIII — beginning of the XXI century. Dictionary-index: in 3 vol. (2017). Kyiv: Vydavnychj Dim D. Buraho (in Ukr.).
- ФСУМ — Palamarchuk, L.S. (Ed.). Phraseological Dictionary of Ukrainian Language (in 2 books) (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 23.11.2018

Zinaida Kozyreva, Larysa Movchun, Iryna Samoilo

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ACHIEVEMENTS OF ACADEMIC LEXICOGRAPHY IN COMPILING DICTIONARIES OF THE LIVING LANGUAGE

The article highlights the achievements and prospects of modern academic lexicography. We consider specific dictionaries (explanatory, phraseological, synonymous, bilingual, neological, consolidated), published in recent decades. Social, economic, cultural transformations to Ukrainian society stimulated significant changes in a language. The basic steps in the development of the author's lexicography, the base of sources for the compilation of writing dictionaries are covered. The index dictionary as a normative reference source is based on the rules of modern Ukrainian spelling, although it reflects the vocabulary of the Ukrainian language over a long period of time, including a significant amount of Ukrainian vocabulary that is not part of the modern Ukrainian literary language. The index dictionary is an open lexicographical system and a strong base for the development of the modern integrated lexicography. A review of the materials of the periodical special edition "Lexicographic Bulletin" is provided.

Keywords: *lexicography, explanatory dictionary, bilingual dictionary, neological dictionary, the index dictionary, author's lexicography, open lexicographical system.*